

CSEPREGI MÁRTA

**„Az istenek nyelve”:
a hanti mitikus énekek fordítási problémáiról**

The present study investigates the lexical semantics of three words: 1. *tət' ~ tit' ~ šēs*; 2. *kām ~ kem(i)*; 3. *tāpār ~ šāpār ~ šōpār*. These words appear in Ob-Ugric folklore texts, i. a. in the yet unpublished Tremyugan Khanty bear songs collected by K. F. Karjalainen: *tət' wāγ kām wāγ* '1. precious metal; 2. money; 3. bell' and *kuj tāpār naj āηki* 'mother of the bear'. In the Eastern and Southern Khanty linguistic area, the meaning of *tət' (tit')* is solely 'precious metal', while *tāpār* is originally a place name, and an attribute of real or mythological people stemming from that place. In the Northern Khanty and Mansi linguistic area, *šēs* and *šāpār* are partly synonymous. Both can be attributes of precious metals, but only *šāpār* occurs as part of personal names and place names. In the majority of cases, the attribute *kām (kemi)*, which is assumed to be of toponymic origin as well, occurs in the second part of parallelisms.

Keywords: Ob-Ugric folklore, mythology, Khanty, Mansi, lexical semantics

Kulcsszavak: obi-ugor folklór, mitológia, hanti, manysi, szójelentés

„Megnyílik a tudattalan, az ősök emlékezete, az ősök birodalma, s az ének
olyanná lesz, mintha ebből az énekből diktálná maga az ének hőse”
(Halmy 2014: 103)

Tíz évvel ezelőtt, a Schmidt Éva 60. születésnapjának alkalmából rendezett konferencián K. F. Karjalainen likriszovói gyűjtése alapján beszéltem többek között a hanti nyelvjárások csoportosításával kapcsolatos problémákról (Csepregi 2011, 2014). Akkori előadásom mottójául a jubiláns 1994. évi munkabeszámolójából választottam egy mondatot: „A Pápay-szövegekkel kapcsolatos terepkutatások tanulsága az, hogy ma minden faluban más nyelvjárási változat van, mint a 19. század végén” (Schmidt 2005: 79).

Néhány év kihagyás után folytattam a Karjalainen-hagyaték utolsó részének, a keleti hanti feljegyzéseknek a sajtó alá rendezését. A 2018. június 28-i emlékülésen elhangzott előadásom is ezzel az anyaggal kapcsolatos, s mottója egy Schmidt Évától származó mondat. A mottó forrása az a kötet, mely a Halmy György által rögzített interjúkat és a belőlük készített dokumentumfilmek forgatókönyveit tartalmazza. A mondat tágabb szöveggörnyezete a következő: „Ahogy az énekes a sok száz soros énekbe belefog, egy pillanat alatt kell neki

összeállítani, hogy minden gyönyörű, díszes, jelzős formula minden egyes szótagja hogy helyezkedjen el, és ennek milyen viszonya legyen a dallam mind-egyik hangjához. [bekezdés] Ez tulajdonképpen a kiejtés pillanatában áll össze, de közben az énekesnek az agya úgy dolgozik legalább egy hét-nyolc szintes rendszeren, mint a leghatékonyabb számítógép. Ettől aztán a racionális tudat annyira összpontosul erre a feladatra, hogy olyan állapot áll elő, mint a meditációban. Megnyílik a tudattalan, az ősök emlékezete, az ősök birodalma, s az ének olyanra lesz, mintha ebből az énekből diktálná maga az ének hőse. Éppen ezért a medvénekek mindig egyes szám első személyű előadásúak.” (Halmy 2014: 103)

A mitikus folklórszövegek hagyományozódásával kapcsolatban nekem is vannak tereptapasztalataim. Többször hallottam olyan kijelentéseket, hogy „az emberek előtt itt erdei szellemek éltek, ők költötték az énekeket, tőlük kaptuk őket” (P. V. Kurlomkin, Nagy-Jugan, 1992) vagy „a medveünnepi éneket nem lehet megtanulni, sámánképesség kell az elsajátításához” (J. I. Szopocsin, Tromagan, 1994). I. I. Kecsimova a saját bevallása szerint álmában kapta az énekeket néhány évvel korábban elhunyt apjától (Tromagan, 1996). Schmidt Éva így fogalmazott az egyik interjújában: „a medveünnepi szelleménekek közül sokról ismeretes, hogy maga a szellem diktálta látomásban valamelyik arra különlegesen fogékony embernek” (Halmy 2014: 197).

A fenti megállapítások igazságtartalmával most nem kívánok foglalkozni, csupán ennek egy szűk, szemantikai vonatkozásával. A hagyományos kultúrájú hanti (vagy tágabban obi-ugor, nyugat-szibériai) énekes és hallgatósága a mitikus énekekben előforduló, a köznyelvben nem használatos szavakat és kifejezéseket az ének égi eredetével magyarázza. Terepmunkáim során a felvételek visszahallgatásakor és értelmezésekor gyakran elhangzott egy-egy homályos jelentésű szó kapcsán: „ez a szó az istenek nyelvéből maradt az énekekben, akiktől az éneket kaptuk” (D. A. Kecsimov, Tromagan, 1996). Ez egybecseng Dyekiss Virág megállapításával is, aki ezt írta a nganaszan folklórszövegek nyelvéről: „A hősi epikai alkotásokban olyan szavak is előfordulnak, melyek a nganaszan anyanyelvűek számára is érthetetlenek, esetleg régiesek. Ezeket más nyelvből, az istenek nyelvéből maradt zárványként értelmezik, csak a mesékben megőrzött vagy csak a mesékben szereplő szavakként definiálják” (Dyekiss 2018: 34–35).

A szurguti hanti *лунг ясәһ* kifejezést többféleképpen lehet fordítani: 'istenek nyelve', 'szellemnyelv', 'bálvány nyelv'. Az északi hantik körében az archaikus éneknyelvi stílust illetik ezzel a jelzővel. Schmidt Éva szerint „A serkali osztjákoknál megfigyelhető az a tendencia is, hogy a kultikus éneknyelvet jelölő *тунг ясәһ* 'bálvány nyelv' terminus jelentése kiszélesedik az emelkedett stílusra általában. Saját szerkesztésű, hagyományos stílusú sorsénekemet hallgatva az öregek nemegyszer meglepetten felkiáltottak: *neš, тунг ясәһнә па χәšt!* 'nahát, bálvány nyelven is tud!’” (Schmidt 1983: 353). A kazimi hanti Tyimofej Moldanov is ebbe a stílusba sorolja a sok speciális, archaikus kifejezést tartalmazó éne-

keket.¹ Az „istenek nyelve” („language of spirits”) kifejezést E. Helimski is használta, amikor az északi szamojéd sámán énekekről beszélt (2000: 155–158).

A szakrális énekek ismeretlen szavainak a megfejtésére több mód adódik. Az alábbiakban két kifejezést vizsgálok, melyek jól ismertek az obi-ugor folklórban, de legújabban a K. F. Karjalainen által feljegyzett keleti hanti szövegekben szembesültem velük. Kétféle megközelítési módot ismertetek, melyeket a kultúrantropológiából kölcsönzött kifejezésekkel émikus és étikus jelzővel is illethetünk. Az előbbi a belső szempont, az anyanyelvi beszélő módszere, aki a saját nyelvtudása és kultúraismerete mozgósításával próbálja meghaladni az „istenek nyelve” magyarázatot. Az utóbbi a filológia módszere, a szakirodalmi megállapítások ütköztetése, a szövegek és a szótárak adatainak elemzése, a külső szempont. Az emlékülés címzettjének, Schmidt Évának az egész munkássága arra irányult, hogy ez a két szempont együtt érvényesüljön az Ob-vidéken is: az anyanyelvüket és kultúrájukat jól ismerő kutatók elsajátítsák a nemzetközi obi-ugrisztika 150 éves történetének eredményeit is. Ez a törekvés – már Éva belojarszki működése idején is – sikeres volt, és kiemelkedő tudományos teljesítmények alapja lett.

Karjalainen keleti hanti szöveghagyatéka

Kustaa Fredrik Karjalainen a helsinki székhelyű Finnugor Társaság ösztöndíjasaként indult az Ob-vidékre 1898-ban. Ekkorra befejezte finn nyelvészeti tanulmányait a Helsinki Egyetemen, és a terepen is gyakorlatot szerzett a különböző karjalai csoportok között végzett nyelvi és folklorisztikai gyűjtőmunkával. A hanti nyelvterületen egy rövid megszakítással több mint négy évet töltött. Ez idő alatt bejárta az Ob és mellékfolyói mentén szinte az összes hanti települést. Kutatóútját az Irtis mellékfolyóin kezdte, végigutazott a Demjanka és a Konda folyókon. Onnan Szurgutba ment, de hamarosan a Vah folyó irányába folytatta útját. Rövid finnországi tartózkodás után a Narimi körzetbe tért vissza, a Vaszjugan folyóra, majd az Ob mentén Szurguton keresztül az északi hanti nyelvjárás-területre, Berjuzovóba és Obdorszkba utazott. Amikor 1902 nyarán hazaindult, szótári, nyelvtani és szöveggyűjtésén kívül fényképeket és fonográffal gyűjtött hangfelvételeket hozott magával. Ezen kívül bőven voltak feljegyzései a néprajz és a néphit köréből, valamint sok adatot gyűjtött a hantik lélekszámáról, demográfiai helyzetéről is.

Hazatérte után kisebb tanulmányok mellett három fontos művet jelentetett meg három tudományterület, a hangtörténet, az etnolingvisztika és a mitológia körében (1905, 1913, 1918). Korai, 1919. évi halála miatt nem volt alkalma minden gyűjtését sajtó alá rendezni. Kétkötetes nyelvjárás szótárát Yrjö Toivonen

¹ В «Песне Пелимского духа» используется большое количество специальных слов и терминов из так называемого «лонх ясан» 'языка божеств' (Moldanov 1999: 71).

adta ki 1948-ban, nyelvtani feljegyzéseit Vértes Edit rendezte sajtó alá (1964). A szövegek kiadásáról nem volt szó. Így írt erről Yrjö Wichmann 1925. május 31-én Pápay Józsefnek: „Neki (Karjalainennak) is kevés szövege van, ráadásul fordítás nélkül, Toivonen nem akarja kiadni őket” (ÉOM 038).²

Karjalainen hazaküldött leveleiből és a szótár előszavából Vértes Edit is arra következtetett, hogy sem a gyűjtő, sem a Finnugor Társaság nem kívánta kiadni a szövegeket: „a népköltészetet csak nyelvtudományi adattárként gyűjtötték, a szavak precízebb, megbízhatóbb értelmezése miatt tartották szükségesnek”, s csak „a magyarországi finnugrisztika obi-ugor anyagéhségének kielégítésére szánta rá magát a helsinki Finnugor Társaság ezeknek a kisterjedelműnek és jelentéktelennek hitt déli és keleti osztják szöveggyűjteményeknek a kiadására” (Vértes – T. Lovas 1986: 23). Egyéb teendői, többek között a Bibliotheca Pápayensis kilenc kötetének gondozása miatt Vértes Edit csak a déli szövegeket (Karjalainen – Vértes 1975) és a hozzá kapcsolódó kommentárkötetet tudta elkészíteni (Vértes 2004). Halála után a keleti hanti feljegyzések másolatai hozzám kerültek. Ezek szurguti és vaszjugani nyelvjárású szövegeket tartalmaznak. A Tromagan (Tremjugan) folyó völgyében 68 oldalnyi, a szurguti és a vahi-vaszjugani nyelvjárás határán fekvő Likriszovóban hét oldalnyi szöveget jegyzett fel Karjalainen. A vaszjugani szövegek 89 oldalt foglalnak el.

Szavak a „istenek nyelvéből”

A Karjalainen-hagyaték tremjugani részében van két ének, egymás variációi, melyek a medveünnepen a medve keltegetésére szolgálnak (*pupi kiätät arəγ* ’medve keltő ének’, a továbbiakban PKA). A medveünnepi leírásokból tudjuk, hogy reggelenként azzal kezdődik a szertartás, hogy az énekes szólongatja a medvét, közben egy kötélre erősített csengőt rázogat. Az ének rövid összefoglalását maga Karjalainen is megadta az obi-ugorok mitológiáját bemutató művében (bizonyosságául annak, hogy nagyon is tisztában volt a folklór feljegyzések jelentőségével és tartalmával): „A Tremjugan folyó partjáról említjük meg példaképpen a medvét keltegető éneket, melyhez hasonlót úgy látszik, a voguloknál is lehet találni. Ez azzal a figyelmeztetéssel kezdődik, hogy Nagy-*torəm*-atyja megparancsolta a medvének, hogy menjen az osztják ember által fűtött sátorba, aztán arra ösztönzik a medvét, hogy emelje fel előbb a jobb, aztán a bal fülét, hogy hallja, miféle zene szól, nyissa ki a jobb, nyissa ki a bal szemét, hogy lásson, hogy vegyen az ujjá hegyével a pofája előtti nyírkéreg edényből egy darabot, emelkedjen fel mellső lábaira, üljön ki a fekvőhely szélére, vegyen fel lábbelit és köpenyt, kössön rá övet és menjen a »város« férfiai által kitaposott, fátlan térre, ahol figyelemmel kísérelheti az időjárást, és csodálhatja az egymással versengő

² „Tekstejä hänelläkään (Karjalaisella) ei ole paljon ja nekin ovat ilman käännöstä, Toivonen ei aio niitä ruveta julkaisemaan.”

férfiakat. A medve az udvarról később visszamegy az »áradmánytavi csérek, tavi csérek hangjához hasonló« medveünnepi házba, hogy megtekintse a vigasságot, a lányok és fiúk táncát” (Karjalainen 1918: 523).³

A gyűjtőnek köszönhetően tehát tisztában vagyunk az ének tartalmával. A verssorok részletes, szavankénti megfejtése azonban sok gondot okoz a sajtó alá rendezőnek. Most két kifejezést vizsgállok meg, melyek gyakran ismétlődnek a medvekeltő énekekben, s mint az alábbiakban látni fogjuk, összefüggenek. Az egyik a medvét ébresztő zene jelzője:

(1a) *t’ət’ wǎŋj ɫorəŋ sūj kām wǎŋj ɫorəŋ sūj*
 ’*t’ət’* vasi csengő hang, *kām* vasi csengő hang’ (PKA1/16–19 sor)

(1b) *t’ət’ wǎŋj | kām wǎŋj | ɫorəŋ sūj*
 ’*t’ət’* vasi, *kām* vasi csengő hang’ (PKA2/11, 15, 18, 20, 22. sor)

A másik a medve köpenyének és lábbelijének jelzője:

(2a) *kuj tǎpǎr naj aŋki wārəntəm*
 ’*tǎpǎr* férfi *tǎpǎr* istennő *naj* anya [által] készített’ (PKA1/57–58. sor)

(2b) *kuj tǎpǎrnaj aŋke | wārəntəm*
 ’*tǎpǎr* férfi *tǎpǎr* istennő *anyád* [által] készített’ (PKA2/37, 41, 94, 98, 110. sor)

Émikus megközelítés

2018 elején Budapesten tartózkodott L. N. Kajukova szurguti hanti szakember, aki évek óta értékes adatközlőként segíti anyanyelvjárásának kutatását. Korábban a hanti-manszijszki Obi-ugor Kutatóintézet munkatársaként az volt a feladata, hogy felgyűjtse a jugani hantik folklórját. Ő maga is tud éneket költeni, ezért számítani lehet nyelvi és folklorisztikai kompetenciájára egyaránt. Átadtam neki

³ „Tremjuganilta mainittakoon esimerkkinä karhun nostatuslaulu, jonka tapaisia näyttään tavattavan voguleillakin. Se alkaa huomautuksella, että Suuri-*torəm*-isänsä määräsi karhun tulemaan ostjakkimiehen lämmitettävään kotaan, ja sitten kehoitetaan karhua nostaamaan ensin oikea, sitten vasen korvansa kuunnellakseen mikä soitto kaikuu, aukaisemaan oikea, aukaisemaan vasen silmänsä katsomaan, ottamaan sormenpäillä kuonon edessä olevasta tuohisesta palanen, nousemaan etujalkojen varaan, siirtymään makuulavan reunalle, pukemaan jalkineet ja kauhtana, sitomaan vyö ja menemään »kaupungin« miesten polkemalle puuttomalle tantereelle, missä saa katsella säätä ja ihailia toisiaan sysiviä (s.o. kisailevia) miehiä. Pihalta karhu sitten astuu takaisin »tulvalammin tiirojen, järven tiirojen ääniseen« peijaistaloon katsomaan ilonpidäntää, tyttöjen ja poikien tanssia.”

a szövegeket, és kértem, hogy értelmezze őket. A *t'ət' wǎγ, kām wǎγ* kifejezés sok fejtörést okozott neki. Mivel a *wǎγ* szónak 'pénz' jelentése is van, innen próbálta megközelíteni a kifejezés értelmét. A *t'ət'* szó hangalak szempontjából közel áll a *t'eti* 'nagyapa' szóhoz, ezért úgy kombinált, hogy talán valaha a nagyapa birtokában volt, régi pénzek csörgéséről/zörgéséről van szó. A *kām* szónak mint a parallelizmus második tagjának valamilyen szinonimikus kapcsolatban kell állnia az első taggal. Hamarosan megszületett a népetimológián alapuló, némi leleménnyel kialakított megfejtés: A *t'ət' wǎγ, kām wǎγ* '(rég) fém-pénz, papírpénz'.

Meg kell jegyezni, hogy az adatközlő többször hangsúlyozta, hogy nem kell minden szót érteni ahhoz, hogy a hallgató teljes értékű részese lehessen a medveünnepi szertartásnak, elég nagyjából érteni, hogy miről van szó. Azt is mondta, hogy a medvéeknek „kevés szóval sok mindent kifejeznek”. Amikor például az énekekben arra biztatják a medvét, hogy legyen a 'kezes kedves vígasság, lábas kedves vígasság' szemléltője, abban benne van minden, ami a medveünnepi házban történik: az énekek, a táncok, az étkezések, az, hogy a vendégek ki-be járnak, megbeszélnek, hogy mi legyen a következő műsorszám, kik legyenek a szereplők és így tovább. Ugyanakkor, ha a *t'ət'* szóra hasonlító hangzása miatt a hallgató a nagyapára asszociál, szintén érvényes gondolatfolyamatot indít el.

A *t'āpār naj aŋki* kifejezést azzal intézte el az adatközlő, hogy emlékezete szerint a Kazim folyón tisztelnek egy Тяпарская женщина 'Tyapari asszony' nevű istennőt. Az istennő neve elején álló *kuj* 'férfi' szót nem tudta mivel magyarázni. Ezért ezekkel a kérdéseimmel T. A. Moldanovához, a kazimi hantik istenrendszerének egyik legjobb ismerőjéhez fordultam. Válaszában Moldanova felhívta a figyelmemet egy S. Patkanov által feljegyzett déli hanti hősénekre, s ezzel elindított a megoldáshoz vezető irányba. A hőséneket egyébként ő abból a kötetből ismeri, mely N. V. Lukina nevéen jelent meg (Lukina 1990), de a válogatásban, szerkesztésben és a jegyzetek írásában oroszulról vállalt Schmidt Éva. Ez is része volt az ő ama törekvésének, hogy az obi-ugorokhoz kerüljenek vissza népköltészetüknek az utóbbi 150 évben felgyűjtött és főként külföldön megjelentetett gyöngyszemei. A szakirodalmi utaláson kívül Moldanova leírta azt is, amit a helyi hagyományok alapján ő tud a déli és keleti hanti *t'āpār*-nek hangtanilag megfelelő északi hanti *šāpār* szó használatáról:

„Nálunk a medveünnepken a »Medve égből való leeresztése« énekében megjelenik a *šupar naj aŋki, kami naj aŋki* (szó szerint: *šupar* – ezüst, *naj* – istennő, *aŋki* – anya, *kami* – ón vagy más világos fém, itt az »ezüst« parallel párja). Az énekekben, miután leengedték az égből, a medve megsérti Torum-atyá tiltását, és ezért büntetést érdemel. Ekkor jelenik meg *šupar naj aŋki, kami naj aŋki* és mintegy »megátkozta« a medvét, hogy a vadász elejthesse, és a lelke (*is*) újból visszatérhessen az égbe, Torum-atyához. Az ének előadói szerint ez az istennő Földanya. Csak az ő átka ilyen erős.

A Tyapar-asszonyról azt tudom mondani, hogy nálunk van *šupar muw* 'šupar föld' kifejezés. Ez olyan föld, mely BŐVELKEDIK állatokban, madarakban,

ezüstben stb. Ha azt mondjuk, *šupar imi* vagy *šupar ne*, akkor arról az asszonyról beszélünk, aki innen származik.”⁴

A *kuj* ’férfi’ szó értelmezési kísérlete viszont zsákutca volt: „*kuj* – ez a szó akkor fordul elő, amikor a medveünnepi színjátékokon a sámánszertartást imitálják. Ez mintha a dobütés utánzása lenne.”⁵

Étikus megközelítés

A rendelkezésre álló szövegkiadványok és szótárak közelebb visznek a megoldáshoz. Rövid vizsgálódás után kiderül, hogy közös obi-ugor örökségről van szó: a fenti kifejezések a kezdetektől fogva ismertek mind a hanti, mind a manyisi folklórban és mitológiában. Reguly Antal 19. század közepi feljegyzéseiben jelentek meg először, és azóta kutatók nemzedékei próbálják értelmezni őket. Máig érvényes Hunfalvy Pál megállapítása: „Az énekek valami ünnepélyes ruhában jelennek meg, ’s lehet, van sok bennök, a’ mit nemcsak mi nem értünk, a’ kik időt és fáradságot szánunk azok értelmének kitalálására, hanem azok sem értették vala már jól, a’ kiknek emlékezetébül Reguly leírá” (1875: 218).

t’ət’ wăγ, kām wăγ

A *t’ət’* és hanti nyelvjárási változatai (oK *t’ət’*, oD *t’it’*, oÉ *šēs*) megtalálhatók a szótárakban, de saját jelentés nélkül, jelzős szerkezetek előtagjaként. A fordítások az egész (nyelvjárásonként változó hangalakú) *t’ət’ wăγ, kām wăγ* szerkezetre vonatkoznak, pl. ’(fl. ja kehuskellessa) raha, geld, irgendein teueres metall’ (PD 956), ’kellot soivat | die glocken läuten’ (KT 923b), Bedeutung unbekannt, Attribut zu *wăγ* ’Metall’, Parallelwort von *kām*, Obd. *šēs oγi jir* ~ *kēm oγi jir*

⁴ У нас на Медвежьих игрищах в песне «Спуска медведя с неба» имеется образ богини «Шупар най аңки, ками най аңки» (букв.: шупар – серебро; най – божество женского рода; аңки – мать; ками – олово и любой другой светлый металл, здесь параллелизм к слову «серебро»). В песне, после спуска с неба, медведь нарушает запреты отца-Торума и за это должен понести наказание. В это время появляется «Шупар най аңки, ками най аңки» и как бы «заклинает-проклинает» его и он должен быть «низложен» (т.е. добыт) охотником, чтобы его душа (ис) могла вновь возвратиться к отцу-Торуму, на небо. Исполнители считают, что это Мать-Земля. Только её проклятие имеет большую силу.

По поводу «Тяпарской женщины» могу сказать, что у нас есть понятие «Шупар мув», (Шупар земля). Эта Земля представляется как земля ИЗОБИЛЬНАЯ и животными, и птицами, и серебром и т.д. Если сказать «шупар ими (или шупар нэ)», то это женщина с этой земли.

⁵ «Жуй». Слово встречается при имитации шаманского камлания, в драматических сценках на медвежьих игрищах. Это, как бы, подражание удару бубна.

'Opfer an *ś.*- ~ *k.*-Silber' (DEWOS 1543), *t'ət'-wǎγ* 'мелкие металлические украшения' (Ter. 498).

Bizonyos folklór szövegekben, például Paasonen déli hanti eposzában egyszerűen csak 'pénz' jelentésű a parallel szerkezet. A *t'it' wǎγê, kām wǎγê payêl* verssorhoz a gyűjtő ezt a megjegyzést fűzte: 'nagy pénzdarabok' (PV 12).⁶ A műfordításban ezek mesés fémekké, arany-ezüst rögökké váltak (Vértes – T. Lovas 1986: 45, 62).

A manysi medveénekekben a *śēns'-voχi* kifejezés (VNGy III: 35) azokat a nemesfém tárgyakat jelenti, melyekkel Kálmán Béla szerint „a ravatalra helyezett medvét körülrakják s földísítik az áldozatoknál használt ezüst ékességekkel” (VNGy III/2: 175).

Munkácsi megadja a manysi *śēs* ~ *śēns* szó jelentését: 'tisza; szűz; ifjú' (MK 592), l. Kannistónál is (KE 850). Munkácsi véleménye szerint a szó finnugor eredetű, s a szócsaládba tartozik a magyar *szűz* szó is (VNGy II 0175). Az etimológiát elfogadja Lakó György is (MSzFE III: 606). Az Uralonet⁷ az etimológia komi, udmurt, manysi és magyar tagjait sorolja fel, hanti megfelelőket nem említ.

Pápay József a *śēs* szót feltehetőleg összekeveri a 'háncs' jelentésű *śēs* szóval (oK *sin't* DEWOS 1347), és ezért 'háncsréz'-nek fordítja a *śēs'-voχi* kifejezést (ONGy 226). A Fazekas Jenő által sajtó alá rendezett posztumusz kiadványban a *śēs* *oγ'i* fordítása 'háncsvékonyágú ezüst' (ÉOM 116).

A parallelizmusban szereplő jelző – oD oK *kām*, oÉ *kem*, vog. *kami* (PD 639, KT 923b) – hasonlóképpen csak a jelzős szerkezetben bír jelentéssel. Steinitz szerint „meist folk. Attribut, besonders zu *wǎγ* Metall; Parallelwort von *t'ət'* und **t'ǎpər*” (DEWOS 632). A 19. század végén élénk vita folyt ennek a szónak az eredetéről és jelentéséről. Hunfalvy Pál a középkori novgorodi évkönyvekben szereplő adófajtával azonosítja: „A vogul *kémi aln* és osztják *kémi voh* bizonyosan az oroszok által is követelt kámai ezüst, azaz a' Kámán túli országbul, tehát a' Nyugati Urál hegyibül kikerült ezüst” (1875: 19). A helynévi eredettel egyetért S. Patkanov is (Patk. II: 252), de azt is szóvá teszi, hogy nemcsak a Volgának, hanem a Kondának, az Omnak és a Jenyiszejnek is van *Kama* nevű mellékfolyója.

Munkácsi Bernát – a helynévi eredetet nem cáfolva – egyes adatközlőkre hivatkozva úgy véli, hogy a parallelizmus két tagja között ellentét van. Eszerint ha a *śēs'-voχ* 'tisza ezüst, nemesfém', akkor a *kami* (*kam*) 'silány', vö. *kami-âln* 'rézpenz', *kami'-voχ* (*kam-vâχi*) 'rézvegyületű ezüst, silány ezüst' (VNGy II 0174, MK 189). Ezt az információt megosztotta Patkanovval is, de ő nem fogad-

⁶ Aletaan kantaa rahamöykkyjä (isoja metallirahoja kalymiksi) veneeseen. Денежные коми.

⁷ http://www.uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=895

ta el.⁸ E. I. Rombandeeva is 'rézpénz' jelentést tulajdonít a parallelizmus második tagjának.⁹

Munkácsi nyomán Pápay József is az oÉ *šēs-oyi ... kēm-oyi* szerkezetet 'šēs-ezüst ... silány-ezüst' fordítással közölte (ONGy 44). A Reguly – Pápay hagyaték Zsirai Miklós által gondozott kiadványaiban azonban lefordíthatlanul (vagy a helynévre utaló módon?) szerepel a *kēm* jelző: „*šobər* [ezüst] csónakos kis folyó [...] *kāmi* [ezüst] evezős kis folyó” (OH: 6).

Én úgy vélem, hogy ha volt is a *kām ~ kem ~ kami* jelzőnek 'silány', 'értéktelen' jelentése, nem terjedhetett ki az egész nyelvterületre. Mint alább látni fogjuk, a *kami* és változatai istennők jelzőiként is szolgálnak, és azokat a szerkezeteket semmiképp sem lehet a 'silány' jelzővel fordítani. Véleményem szerint a *tət wāy*, *kām wāy* és változatai nem felsorolások ('ezüst és réz'), hanem ismétlések ('nemesfém, nemesfém'), de a folklór stílusának megfelelően szinonim jelzők felhasználásával.

kuj t'āpār naj anki – t'āpār

Az oD *t'āpər*, *t'āpar* VVj *t'āwər*, Trj. *t'āpər*, oÉ *šōpər*, *šāpər* vog. *šōpər* szó többjelentésű, használata nyelvjárásonként és kulturális csoportonként változik. Munkácsi szerint *Šopər-nāj*, *Kami-nāj āḡkw* (*Šopər*-asszony, *Kami*-asszony anya) „az emberiség ősanja, ki az Égatya rendeletéből egy »méhbéli hét magzatot ráz ki« testéből, s maga a »kérgetes Földanyából« keletkezett (VNGy II/1: 0171). Sokkal gyakoribb azonban, hogy *šōpər/šāpər naj*, *kami/kemi naj* 's. fejedelemasszony/istennő, k. fejedelemasszony/istennő' a medve anyjaként jelenik meg. A Reguly Antal által feljegyzett szigvai hanti „*šāpər* fejedelmő anyám” énekében *šāpər* asszony fia egyszer csak észreveszi, hogy vastag szőr borítja a testét, játszótársai visítva elfutnak tőle, a kutyák a lábászára után kapkodnak – tehát medvévé vált (ÉOM 102–116). Munkácsi is feljegyezte azt a rege-változatot, melyben *Šopər*-asszony legidősebb fia embergyilkos medvévé változik (VNGy I: 98–99), így anyja az összes medve őse lesz. Karjalainen déli hanti szövegeiben és a most kiadásra előkészítendő szurguti hanti énekben is a medve anyjaként emlegetik *t'āpār*-istennő-anyát.

A *t'āpār* kifejezés és északi, szókezdő *s*- hangot tartalmazó változatai helynévként is megjelennek a folklórban. A *t*'-t tartalmazó helynévvel a *t*'-ző, azaz a déli nyelvjáróterületen lehet találkozni. A S. Patkanov által feljegyzett hősének-

⁸ „Dr. B. Munkácsi aber meint, wie er mir schriftlich mitteilt, das wogulische: *kami-vāx* od. *kami-āln* [...] bedeute, wie *šiš-vāx*, eine schlechte und gemischte Art Silber, während *sāpir-āln* ein Ausdruck, welchen ich bei den Irtysch-Ostjaken nicht getroffen habe, zur Bezeichnung des echten feinen Silbers angewandt wird.” (Patk. II: 253)

⁹ *kami vox* – медная монета (Rombandeeva 2012: 543)

ben szerepel *tăpar-woš* 'tăpar-város', mely az Irtis mellett, a cingalai jurták közelében lehetett (VNGy II/1: 0173, Patk. II: 253–254, Lukina 1990: 517). Ennek a városnak a manysi neve *šopar us* (MK 600). Az *š*-kezdetű névváltozat jóval északabbra is megjelenik. Reguly *šăpăr* fejedelemtől megjegyezte, hogy obdorszki nő volt, és földje azonos Obdorszk vidékével (ÉOM 140). Ezzel egybeeseng Pápay tudósítása, mely szerint *šăpăr-mou*-nak (*šăpăr*-föld) nevezik az Obdorszk és Muzsi közötti, az Uralig terjedő vidéket, s az utolsó osztják fejedelmet, Tajsint „*šăpăr-mou kănaz* (= *sabăr*-földi herceg) néven emlegetik” (ÉOM 9).

De nemcsak az Irtis és az alsó Ob vidékén jelenik meg a *tăpar* ~ *šăpăr*-föld/nép neve. T. A. Moldanova fentebb idézett leveléből úgy tűnik, hogy a *šupar* mesebeli, gazdag föld. Az oroszországi történelmi és néprajzi szakirodalom azonban egybehangzóan tudósít egy *šăpăr* (Сюпар) nevű nemzetségről, amelynek a lezármazottai a Szeburov családnevű hantik Tugijjaniban. Tehát jóval délebbre élnek, mint ahol Reguly és Pápay találkozott a *šăpăr*-föld kifejezéssel (Moldanov 1999: 44–45, 130, Perevalova 2004: 196, Uspenskaja 2007: 158). T. Dmitrieva a Kazim folyó bal partján talált egy *šăpăr ne săŋxəm* 'Яр женщины Сюпар' nevű, kultikus tisztelet övezte helyet. A helyiek szerint *šăpăr* asszony inkább valami erdőben lakó tündér, mintsem a teremtésben részt vevő istenasszony. Tanulmányában a szerző összefoglalta a *tăpar* ~ *šăpăr* kifejezésekkel kapcsolatos nyelvévészeti és folklorisztikai irodalmat is (Dmitrieva 2001, 2005: 383–388).

Az északi hanti és manysi népköltészeti szövegekben a *šăpăr* megjelenik nemesfém jelzőjeként ugyanúgy, mint a *šēs*, vö. vog. *šopër âln, kami âln* 'šopër ezüst, kami ezüst' (VNGy III: 320), oÉ *šopërŋen turel suj, kămeŋen turel suj* 'šopër ezüst csengő zajú, kămi ezüst csengő zajú' (ONGy 249), Kaz. *šăpăr-wôx kami wôx* 'Geldstücke (als Schatz od. Schmuck)' (DEWOS 1528–1529). A jelzők eredetileg a származási helyre utalhattak, hasonlóképpen a *damasz(kuszi) acél* jelentésfejlődéséhez.

Hunfalvy Pál, aki hanti nyelvtanának írásakor még nem volt a fentebb idézett ismeretek birtokában, pusztán logikai úton hasonló eredményre jutott: „Mit jelent tulajdonképpen a *šoper, šaper, šaber* szó, nem tudom, de előfordul a' vogul és osztják énekekben az érczek megnevezésénél is. [...] Már most a' *sareng aln, kémi aln, kémi voh* (szirjän ezüst, kámai ezüst) mellett a' *šaper, šaber aln, šaper voh* vagy *šaper ogi* is azt gyaníttatja, hogy volt *šaper* nevű tartomány és nép is, a' melly a' vogul és osztják földön hírre jutott” (1875: 19).

Az émikus megközelítés körébe sorolom E. I. Rombandeevának a manysi *šopăr âln, kami âln* 'šopăr ezüst, kami ezüst' kifejezésekre adott magyarázatát annak ellenére, hogy tudományos kiadványban jelent meg, Munkácsi Vogul népköltési gyűjteményének cirill betűs átírású és orosz fordítással ellátott kötetében. A medve kultusszal kapcsolatos, III. kötetben *šopăr âln* kifejezésnél ezt a magyarázatot adja a szerző: olyan pénzdarab, melyen fajd, azaz sas ábrázolás van (Rom-

bandeeva 2012: 543).¹⁰ Az értelmezés alapja valószínűleg a *šopər* szónak a Munkácsi által is adatolt 'fajd' jelentése (MK 600). Nehéz elképzelni azonban, hogy a manysik, ha egy sas képét látták a pénzérmén, azt nem valamely 'sas' jelentésű szóval jelölték, hanem összekeverték egy másik madárral. A 'fajd' jelentésű *šopər* szó feltehetőleg csak hangalakilag egyezik a medvénekekben szereplő *šopər* szóval.

A *t'ət'* ~ *šēs*, *t'äpər* ~ *šäpər* és a *kām* ~ *kem(i)* jelentésszerkezete

Figyelemre méltó, hogy a rendelkezésre álló anyagban *t'*-zű, tehát déli és keleti hanti nyelvjárású példát nem találunk 'nemes(fém)' jelentésben. Steinitz szótárában a *t'äpər* és változatai a következő jelzős szerkezetekben jelennek meg: oD *t'äpar-χuj* 'Ostjake aus der Volost Narym (am unt. Irtysch)'; *χuj t'äpər(!)-neη äηkə* 'Name'; *t'-neη täjəm pəχ* 'Bezeichnung für den Bären'; Patk. *t'-neη* 'Frau aus der t'-Stadt (folk.); Frau aus der Volost Narym (am unt. Irtysch)' (DEWOS 1528–1529). Ennek oka az lehet, hogy az Irtis és vonzásköre vidékén a *t'äpər* alakú szóhoz konkrét hely, a már említett *t'äpar-woš* 't'äpar-város' kötődik. Északon, a távolabbi tájakon a *šöpər* folklorizálódott. Nemcsak istenség, hanem mesebeli föld neve, s mint ilyen, lehet akár értékes fém jelzője. Erre utal T. A. Moldanova közlése is, aki szerint a *šupar muw* kifejezésben a jelző nem konkrét helyre, hanem a vidék gazdagságára utal.

Az obi-ugor folklórban használatos három jelző szemantikai viszonyait a következőképpen vázolhatjuk:

		helye a parallelizmusban			
		első		második	
		nemesfém	név	nemesfém	név
oD, oK	<i>t'ət', t'it'</i>	+	–	–	–
	<i>t'äpər</i>	–	+	–	–
	<i>kām</i>	–	–	+	–
oÉ, vog	<i>šēs</i>	+	–	–	–
	<i>šäpər</i>	+	+	–	–
	<i>kem(i)</i>	–	–	+	+

A táblázatból kiderül, hogy északi hanti és a manysi nyelvterületen a *šēs* és a *šäpər* részben egymás szinonimái. Mindkettő lehet nemesfém jelzője, de csak a *šäpər* le-

¹⁰ сѣпыр вох – монета с изображением глухаря, т.е. орла

het személynév és helynév része. A keleti és déli hanti területen a *t'ət'* és a *t'äpər* használati köre elválik egymástól. Az előző (*t'ət'* ~ *t'it'*) csak nemesfémeket jelöl, az utóbbi pedig (*t'äpər*) eredetileg helynév, és arról a helyről származó konkrét vagy mitológiai személy, pl. istennő jelzője. A *kām* ~ *kem(i)* jelző az esetek többségében a parallelizmusok második helyén jelenik meg, Kannisto szótára szolgál néhány kivétellel (KE 857). A *kām* ~ *kem(i)* helynévi eredetű jelző előbb nemesfém jelölésére szolgált, majd – a parallel szerkesztés céljából – áterjedt az istennők nevének második felére is. Ebben a funkcióban viszont már semmi sem utal a jelző helynévi eredetére. A jelző az istenség előkelő (fenséges, hatalmas) voltát hangsúlyozza.

A szakirodalomban gyakran felbukkanó állítás, hogy a *t'äpər* ~ *šäpər* helynevek kapcsolatban vannak a szabir népnévvel és Szibir helynévvel (pl. Patk. II: 254–258, VNGy II: 0176, Zsirai 1930: 99). Ez az elmélet V. Csernyecov történeti munkáiban is megjelent (1953: 238–239). Szótárában W. Steinitz elutasítja e szavak összetartozását (DEWOS 1530), Moór Elemér hangtani érveire hivatkozva (1959: 208). Kellő tájékozottság híján nem érzem magam hivatottnak a kérdés eldöntésére, de jelen témánk szempontjából nincs is jelentősége ennek. Csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy a keleti hantiban a *t'äpər* szónak van 'orosz' jelentése is, vö.: V Vj., Trj. *t'.sint'* 'russischer Bast, aus Weidenrinde gewonnener ostj. Bast, aus dem Seile gemacht werden' (KT 914b, DEWOS 1529).

kuj t'äpər naj anki – kuj?

A déli hanti népköltészetben Tyapar asszony nem Kami asszony parallel párjaként jelenik meg, hanem vagy egyedül, vagy pedig egy mitológiai alak feleségként. A férfi és a nő neve kötőszó nélkül kapcsolódik egymáshoz, és a mellérendelést még az obi-ugor nyelvekben ismert duálisjel sem jelöli: *jāwattā ketpe χuj t'äpər nej* (Patk. II: 41) vagy *jāwattā ketpe χuj t'äpərnej anka* (KV I: 113). Az orosz és a német fordítások változatosak: 'Mann mit der schwingenden Arm und *t'äpar*-Frau' (Patk. II: 41), 'Муж с размашистой рукой и *t'äpar*-ская женщина' (Patk. II/2: 17), 'Мужчина с Размашистой Рукой и Тяпарская женщина' (Lukina 1990: 141), 'der handwedelnde Mann [und] *t'äpər*-Frau-Mutter (KV I: 113, KV III: 197), 'der Hand-schwingender-Mann und *t'äpər*-Frau' (KV I: 211, KV III: 326).

Finn nyelvű mitológiájában (1918: 514) Karjalainen nem fordítja le a nevet, a német fordításban így szerepel: 'Mann mit der werfenden Hand' (1921: 65) 'Sohn (oder Tochter) des Mannes mit der schießenden Hand und des *täpər*-Weibes' (1927: 10). Az orosz nyelvű változatban mindkét név lefordíthatatlan marad (1996: 146).

Amikor Vértes Edit Karjalainen déli szövegeit rendezte sajtó alá, a Finnugor Társaság felkérte N. I. Tereškin, hogy fordítsa oroszra a szövegeket. Ezek a for-

dítások nem jelentek meg, csak Vértes Edit jegyzeteiből kaphatunk képet róluk. Ebből kiderül, hogy Tereškin a hosszú nevet egyetlen személy nevéként értelmezte: Жила женщина по имени *jāwəttā ketpe χuj t̄äbərnej əŋgə* 'élt egyszer egy *jāwəttā ketpe χuj t̄äbərnej əŋgə* nevű asszony (KV III: 197).

Ezzel a mitológiai szülőpárral magyar fordításban a „Hadmenet, nászmenet” című mesekötetben ismerkedett meg az olvasó. A hős magyar neve jól hangzik, de a fordító kissé túllőtt a célon: Hadonászómancsú-férfi és Tyaper-asszony-anya (Vértes 1975: 5, 7). Bár a *ket* 'kéz' jelentheti állat mellső lábát is, nincs semmi okunk arra, hogy állat-apat feltételezzünk, amire a 'mancs' fordítás utal. Karjalainen két szöveget jegyzett fel, melyben ez a szülőpár megjelenik. A cingalai változat (KV I: 113–120) a medve születéséről és az égből való leeresztéséről szól. Hadonászómancsú-férfi ennek a szövegnek csak az első mondatában szerepel, a következő mondatban a medve apját már Hétrovátkájú-fenséges-férfi-atyának hívják. A krasznojarszki változat (KV I: 211–247) Hadonászómancsú-férfi és Tyaper-asszony fiainak a harcáról szól, tehát itt egyértelműen emberekről és emberek szüleiről van szó, még ha van is természetfeletti képességük. Munkácsi egyébként, amikor ezt a Patkanovnál is meglévő mondat ismerteti, 'Csapó kezű ember'-nek fordítja az apa nevét (VNGy II: 0175). A név fordítása azért okoz fejtörést, mert a *jāwət-* ige inkább 'lő, üt, suhint' jelentésű (PD 290, 388, Ter. 85), nem pedig 'himbál, lóbál, rázogató'. Pedig mitikus énekek hősének lehet állandó jelzője a 'kezét lóbáló'. Erre nekem is van példám a szurguti folklórból.

W. Steinitz nem fogadja el az eredetileg minden biztonnyal Patkanovtól származó, és az összes többi szakember által használt fordítást. Ő 'tetovált kezűnek' fordítaná a *jāwəttā ketpe* kifejezést: 'Mann mit tätowierten Händen, t̄.-Frau-Mutter' „Mutter der Bären”, párhuzamként pedig egy obdorszki példát hoz: *jāwəttā jāšpi χārəŋ or-naj* 'Samojedín mit tätowierten Händen und mit Renntieren' (DEWOS 354). A baj csak az, hogy a 'tetovál' ige vokalizmusa különbözik: Trj. *jiγət* tatueeraus, *jiγtəŋ kōt* tatueerattu, *jiγəttayə* Trj tatueerata (KT 150b).

Témánk szempontjából a *jāwəttā ketpe χuj* pontos fordítása lényegtelennek tűnik, hiszen a szóban forgó szurguti hanti medvekeltegető énekben nem is szerepel. A fordítási nehézségek, a mellérendelő szerkezet jelöletlen volta, az öt-hat szóból álló, bonyolult név (ami Tereškinnek is gondot okozott), oda vezethetett, hogy az énekes vagy hallgatósága nem tudta pontosan értelmezni a szósort. Ezért fordulhatott elő hogy a hosszú, *jāwəttā ketpe χuj t̄äpərnej əŋkə* kifejezésben a sortörés nem a két személynév közé, azaz a 'férfi' jelentésű *χuj* mögé, hanem elé került. A hosszú név eleje lekopott, a második fele pedig önálló életet kezdett élni. Ez már a déli hanti területen megtörténhetett, legalábbis a Steinitz szótárban is adatolva van: *χuj t̄äpər(!)-nej əŋkə* 'Name' (DEWOS 1529). A szótárszerkesztő által elhelyezett felkiáltójel arra utal, hogy a *t̄* valamilyen úton-módon elveszítette palatális jellegét. Ez is megerősíthet minket abban, hogy feltehetőleg egy folklórból átvett név romlott változatáról van szó. A szurguti hanti

medveénekekben megjelenő név, a *kuj tǎpǎr naj ǎnki* is így magyarázható. A medve szempontjából a kezét lóbáló apa úgyis kevésbé jelentős – a Reguly által feljegyzett medveénekekben is *šǎpǎr* asszony-anya egyedül neveli apátlan árva gyermekét (ÉOM 106).

Záró gondolatok

A *tǎt*, *tǎpǎr*, *kǎm* és nyelvjárási változataik megtalálhatók az obi-ugor folklór szövegekben, elsősorban a medvekultuszhoz kapcsolódóan. Ez a nagyfokú egyezés újból ráirányítja a figyelmünket arra, hogy a nagy földrajzi távolságok és nyelvjárási különbségek ellenére az obi-ugor kultúra meglepően egységes, és sok közös vonást őriz.

Eredetét tekintve a *tǎpǎr* és a *kǎm* feltehetőleg helynévre megy vissza, de többszöri jelentésváltozáson ment keresztül. A *tǎt* és nyelvjárási változatai csak fémnevek jelzőjeként fordulnak elő, a másik kettő istennők (és fémnevek) jelzője lehet. A kifejezések egy kivétellel (*tǎpǎr siht* l. feljebb) nem kerültek át a köznyelvbe, megmaradtak a szakrális szövegekben. Ez is okozhatta, hogy a hagyományos kultúrájú hantik és manysik az „istenek nyelvéből” örökölt maradványoknak tartják őket.

A hagyományos kultúrájú hantinak vagy manysinak nincs szüksége arra, hogy minden szót értsen az elhangzó énekből. Elég, ha tudja, miről van szó, ahogy mi is értjük a régi magyar szövegeket akkor is, ha előfordul bennük néhány, számunkra ismeretlen szó. A sajtó alá rendezés és fordítás során azonban mindenképpen értelmezésre van szükség. A fordítás óhatatlanul szűkíti a szemantikai mezőt: a célnyelvi megfelelő nem váltja ki a hallgatóban vagy olvasóban azokat a asszociációkat, melyet a forrásnyelvi változat tartalmaz. Ezt tudomásul véve kell végeznünk a fordítói és kiadói munkát.

Rövidítések:

oÉ	északi hanti	MK	Munkácsi – Kálmán 1986
oK	keleti hanti	MSzFE III.	Lakó 1978
oD	déli hanti	OH	Reguly – Pápay – Zsirai 1944
vog.	manysi	ONGy	Pápay 1905
DEWOS	Steinitz 1967–1991	Patk.	Patkanov 1990
ÉOM	Pápay – Fazekas 1934	PD	Paasonen – Donner 1926
KE	Kannisto – Eiras 2013	PV	Paasonen – Vértes 1980
KT	Karjalainen – Toivonen 1948	Ter.	Terěškin 1981
KV	Karjalainen – Vértes 1975	VNGy	Munkácsi 1892–1921

Irodalom

- Csepregi Márta [Чепреги, Марта] (2011), Одна из загадок в исследовании обско-угорских языков. In: Рябчикова З. С., Дмитриева Т. Н. (ред.), По следам Евы Шмидт. Институт развития образования, Ханты-Мансийск. 51–57.
- Csepregi Márta (2014), Az obi-ugrisztika egyik rejtélye. FUD 21: 13–24.
- Černecov, V. I. [Чернецов, В. И.] (1953), Усть-Полуйское время в Приобье. In: Чернецов, В. И. – Мошинская, В. И. – Талицкая, И.А., Древняя история Нижнего Приобья. Материалы и исследования по археологии СССР 35. Издательство Академии наук СССР, Москва. 221–241.
- Dmitrieva, T. N. [Дмитриева, Т. Н.] (2001), Мифы и реальность в топонимических легендах казымских ханты. Этимологические исследования, Вып. 7. Екатеринбург. 147–153.
- Dmitrieva, T. N. [Дмитриева, Т. Н.] (2005), Топонимия бассейна реки Казым. Издательство Уральского университета, Екатеринбург.
- Dyekiss Virág (2018), Vándorol a hang. A nganaszan hagyományos világkép a folklór szövegek tükrében. Budapest, kézirat.
- Halmy György (szerk.) (2014), Utazás a túlsó világba Schmidt Éva nyomán. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest.
- Helimski, Eugene (2000), Does the Language of Spirits influence the development of human language? In: Хелимский, Е. А., Компаратистика, уралистика: Лекции и статьи. (Studia Philologica.) Языки русской культуры, Москва. 155–158.
- Hunfalvy Pál (1875), Az északi osztják nyelv. NyK 11.
- Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko (2013), Wogulisches Wörterbuch. LSFU XXXV. Kottimaisten kielten julkaisuja 173. Helsinki.
- Karjalainen, K. F. (1905), Zur ostjakischen Lautgeschichte MSFOu. 23.
- Karjalainen, K. F. (1913), Wie Ego im Ostjakischen die Verwandten benennt. FUF 13: 207–295.
- Karjalainen, K. F. (1918), Jugralaisten uskonto. Suomen Suvun Uskonnot III. Porvoo.
- Karjalainen, K. F. (1921, 1922, 1927), Die Religion der Jugra-Völker I–III. FFC 41, 44, 63.
- Karjalainen, K. F. [Карьялайнен, К. Ф.] (1994, 1995, 1996), Религия югорских народов. Том 1–3. Перевод с немецкого Н. В. Лукиной. Издательство ТГУ, Томск.
- Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. (1948), Ostjakisches Wörterbuch. LSFU XI–II. Helsinki.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, Edith (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu. 128. Helsinki.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, Edith (1975), Südostjakische Textsammlungen. MSFOu. 157. Helsinki.
- Lakó György (1978), A magyar szókészlet finnugor elemei III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lukina, N. V. [Лукина, Н. В.] (ред.) (1990), Мифы, предания, сказки хантов и манси. Наука, Москва.
- Moldanov, T. [Молданов, Т.] (1999), Картина мира в песнопениях медвежьих грици северных хантов. Издательство ТГУ, Томск.
- Moór, Elemér (1959), Die Benennungen der Ungarn in den Quellen des IX. und X. Jahrhunderts. UAJb. 31: 191–229.

- Munkácsi Bernát (1892–1921), Vogul népköltési gyűjtemény, I–IV. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Paasonen, Heikki – Donner, Kai (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. LSFU 2. Helsingfors.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (1980), Südostjakische Textsammlungen I. MSFOu. 172. Helsinki.
- Pápay József (1905), Osztják népköltési gyűjtemény. Budapest – Leipzig.
- Pápay József – Fazekas Jenő (1934), Északi osztják medveénekek. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai, V. kötet, 9. füzet, Budapest.
- Patkanov, Serafim (1900), Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie I–II. Comissionaires de l'Académie Impériale des Sciences, St. Petersburg.
- Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós (1944), Osztják hősénekek I. Reguly Könyvtár 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (2012), Медвежьи эпические песни манси (вогулов). Принт-Класс, Ханты-Мансийск.
- Schmidt Éva (1983), Éneknyelvi településnevek az Ob mentén. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), Urálistikai tanulmányok. Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére. ELTE BTK, Budapest. 351–364.
- Schmidt Éva (2005), Jelentések Szibériából. Schmidt Éva Könyvtár 1. MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Steinitz, Wolfgang (1967–1991), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache, 1–14. Lieferungen. Akademie Verlag, Berlin.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград.
- Uspenskaja, S. S. [Успенская, С. С.] (2007), Этническая идентификация народа ханты в фольклоре и традиционных представлениях. Вестник Томского государственного педагогического университета, Вып. 3: 155–161.
- Vértes Edit (1975), Hadmenet, nászmenet. Irtisi osztják mesék és mondák. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Vértes, Edith (2004), K. F. Karjalainens südostjakische Textsammlungen. Band III, Kommentare zu den Texten. MSFOu. 247. Helsinki.
- Vértes Edit – T. Lovas Rózsa (1986), Bevezetés az uráli népköltészetbe. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Zsirai Miklós (1930), Jugria. Finnugor népnevek I. Különlenyomat a Nyelvtudományi Közlemények XLVII. kötetéből, Budapest.